

ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการบังคับ ใช้พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551¹

นิธิพัฒน์ โคมบุญมี²

พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 มีผลครอบคลุมการค้ามนุษย์ในหลายรูปแบบ และการให้ความช่วยเหลือคุ้มครองผู้เสียหายครอบคลุมทั้งหญิงและชาย และในการดำเนินคดีการค้ามนุษย์ของพนักงานสอบสวนถือว่ามีความสำคัญอย่างมาก และพนักงานสอบสวนต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านเกี่ยวกับกฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับต่าง ๆ สำหรับใช้ในการปฏิบัติงานด้านอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชน ในการดำเนินการสอบสวนนั้นจะเป็นหน้าที่ของพนักงานสอบสวนเฉพาะในสถานีตำรวจเท่านั้นที่มีการสอบสวนและดำเนินคดีในความผิดฐานค้ามนุษย์เพียงหน่วยงานเดียว จึงเป็นเหตุให้พนักงานสอบสวนในสถานีตำรวจไม่อาจดำเนินการหรือบริหารจัดการคดีที่มีความยุ่งยากซับซ้อนเพียงหน่วยงานเดียวได้อย่างมีประสิทธิภาพ เนื่องจากขาดความชำนาญหรือประสบการณ์เกี่ยวกับคดีการค้ามนุษย์ อีกทั้งปัญหาเกี่ยวกับความเกี่ยวข้องของการกระทำความผิดที่อาจเกิดขึ้นหลายท้องที่รวมไปถึงความเกี่ยวเนื่องกับต่างประเทศ ซึ่งปัจจุบันมีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายหน่วยงานอาจส่งผลให้การดำเนินคดีเป็นไปอย่างล่าช้า นอกจากนี้ยังในการให้ความคุ้มครองผู้เสียหายในคดีความผิดฐานค้ามนุษย์ก็ยังไม่สามารถให้ความช่วยเหลือได้อย่างเต็มที่ จากกรณีดังกล่าวนี้ผู้ศึกษาได้ตั้งประเด็นปัญหาเพื่อนำไปสู่การศึกษา ดังนี้

1. ปัญหาความเหมาะสมของพนักงานสอบสวนในคดีความผิดเกี่ยวกับการค้ามนุษย์

จากคำนิยามของการค้ามนุษย์ตามพระราชบัญญัติฯ สามารถแยกองค์ประกอบ ได้ 3 ประการ คือ

- 1) การกระทำ คือ จัดหา ซื้อมาขาย จำหน่าย พามาจากหรือส่งไปยังที่ใด หน่วงเหนี่ยว กักขัง จัดให้อยู่อาศัย หรือการรับไว้ซึ่งบุคคล
- 2) วิธีการที่ไม่ชอบด้วยกฎหมาย คือ ข่มขู่ ใช้กำลัง ลักพาตัว น้อฉล หลอกลวง ใช้อำนาจโดยมิชอบ หรือโดยอาศัยความอ่อนด้อยประสบการณ์หรือความรู้ของบุคคล หรือโดยการให้หรือรับเงินหรือผลประโยชน์อย่างอื่นเพื่อให้ได้รับความยินยอมของผู้ปกครองหรือผู้ดูแลบุคคลนั้น

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระเรื่อง ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการบังคับใช้พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 อาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์ จตุพร วงศ์ทองสรรค์ คณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ประทีป ธนียผล ประธานกรรมการ และรองศาสตราจารย์ ดร.สมชัย ศิริสมบุญแนว กรรมการ

²นักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

3) วัตถุประสงค์เพื่อการแสวงหาประโยชน์ คือ แสวงหาประโยชน์จากการค้าประเวณีการผลิตหรือเผยแพร่วัตถุหรือสื่อลามก การแสวงหาประโยชน์ทางเพศในรูปแบบอื่น การบังคับใช้แรงงานหรือบริการ การเอาคนลงเป็นทาส การให้เด็กกระทำการที่ผิดกฎหมายอาญา หรือกระทำอื่นที่มีลักษณะเดียวกันหรือที่รุนแรงกว่านั้น และให้หมายความรวมถึงการบังคับหรือลักลอบตัดอวัยวะออกจากร่างกายโดยไม่มีข้อบ่งชี้ทางการแพทย์

จากความหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่าการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์นั้นมิกฎหมายเข้ามาเกี่ยวหลายฉบับ เช่น ประมวลกฎหมายอาญา พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2539 พระราชบัญญัติคุ้มครองเด็ก พ.ศ. 2546 พระราชบัญญัติสถานบริการ พ.ศ. 2509 พระราชบัญญัติคนเข้าเมือง พ.ศ. 2522 พระราชบัญญัติการทำงานของคนต่างด้าว พ.ศ. 2551 พระราชบัญญัติคุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 พระราชบัญญัติควบคุมการขอทาน พ.ศ. 2559 พระราชบัญญัติความปลอดภัย อาชีวอนามัย และสภาพแวดล้อมในการทำงาน พ.ศ. 2554 เป็นต้น ซึ่งในชั้นสอบสวนนั้นผู้ปฏิบัติหน้าที่ย่อมจะต้องเข้าใจถึงลักษณะของการกระทำความผิดที่ชัดเจน เนื่องจากในชั้นสอบสวนจะต้องมีการรวบรวมพยานหลักฐานในการทำสำนวนการสอบสวนให้เกิดความรัดกุมเพื่อนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ อีกทั้งการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์นั้นเป็นความผิดมีลักษณะแตกต่างจากคดีอาญาทั่วไป โดยมีลักษณะการกระทำความผิดที่มีความซับซ้อน และมีการกระทำที่มีลักษณะองค์ประกอบอาชญากรรม ดังนั้นเจ้าพนักงานที่ปฏิบัติหน้าที่ชั้นสอบสวนจึงมีความสำคัญอย่างมาก แต่จากการศึกษาพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2551 หมวด 3 อำนาจหน้าที่ของพนักงานเจ้าหน้าที่ มาตรา 27 กำหนดว่า “เพื่อประโยชน์ในการป้องกันและปราบปรามการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์

- (1) มีหนังสือเรียกให้บุคคลใดมาให้ถ้อยคำ หรือส่งเอกสารหรือพยานหลักฐาน
- (2) ตรวจตัวบุคคลที่มีเหตุอันควรเชื่อได้ว่า เป็นผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ เมื่อผู้นั้นยินยอม แต่ถ้าผู้นั้นเป็นหญิง จะต้องให้หญิงอื่นเป็นผู้ตรวจ
- (3) ตรวจค้นยานพาหนะใด ๆ ที่มีเหตุอันควรสงสัยตามสมควรว่า มีพยานหลักฐานหรือบุคคลที่ตกเป็นผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์อยู่ในยานพาหนะนั้น
- (4) เข้าไปในเคหสถานหรือสถานที่ใด ๆ เพื่อตรวจค้น ยึด หรืออายัด เมื่อมีเหตุอันควรเชื่อได้ว่า มีพยานหลักฐานในการค้ามนุษย์ หรือเพื่อพบและช่วยบุคคลที่ตกเป็นผู้เสียหายจากการกระทำความผิดฐานค้ามนุษย์ และหากเน้นช้ากว่าจะเอาหมายค้นมาได้ พยานหลักฐานนั้นอาจถูกโยกย้าย ซ่อนเร้น หรือทำลายไปเสียก่อน หรือบุคคลนั้นอาจถูกประทุษร้าย โยกย้าย หรือซ่อนเร้น...”

จะเห็นได้ว่า อำนาจเจ้าพนักงานตามมาตรา 27 มีเพียงอำนาจการปฏิบัติหน้าที่เบื้องต้นเท่านั้น ไม่ได้เกี่ยวกับการสอบสวน ดังนั้นอำนาจการสอบสวนยังคงต้องส่งให้พนักงานสอบสวนผู้รับผิดชอบ ซึ่งเป็นพนักงานสอบสวนทั่วในคดีอาญาทั่วไปที่ไม่ได้มีความรู้เกี่ยวกับลักษณะของการกระทำความผิดฐานค้า

มนุษย์ที่มีกฎหมายเข้ามาเกี่ยวข้องหลายฉบับ จึงอาจส่งผลให้การปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานสอบสวนที่จะดำเนินการสอบสวน รวบรวมพยานหลักฐานในคดีการค้ำมนุษย์ ไม่สามารถเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงควรกำหนดหน่วยงานที่มีความชำนาญและมีประสบการณ์เกี่ยวกับการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์ โดยตรงเข้ามารับผิดชอบการดำเนินงานที่เกี่ยวกับการสอบสวนกระทำความผิดฐานการค้ำมนุษย์ เพื่อให้การสอบสวนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพพ้องเคียงกับเพื่อสามารถนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษได้อย่างแท้จริง

2. ปัญหาอำนาจการสอบสวนความผิดเกี่ยวกับการค้ำมนุษย์

จากการกำหนดอำนาจหน้าที่ของพนักงานเจ้าหน้าที่ ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 หมวด 3 อำนาจหน้าที่ของพนักงานเจ้าหน้าที่ มาตรา 27 กำหนดว่า “เพื่อประโยชน์ในการป้องกันและปราบปรามการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์นั้น เป็นการกำหนดอำนาจหน้าที่ในการปฏิบัติงานทั่วไปที่เป็นการปราบปราม หรือการได้มาซึ่งพยานหลักฐาน แต่ไม่ได้เป็นการเฉพาะในกรณีคดีความผิดอาชญากรรม ในปัจจุบันพบว่าการกระทำความผิดฐานค้ำมนุษย์มีความเกี่ยวเนื่องหลายท้องที่ และในบางกรณีมีความเกี่ยวเนื่องกับต่างประเทศ เช่น องค์การอัยการ ที่จะต้องดำเนินการเกี่ยวกับผู้กระทำความผิดต่างประเทศ ซึ่งอาจส่งผลให้เกิดความล่าช้าในการปฏิบัติงาน หรือเกี่ยวกับสำนักงานป้องกันและปราบปรามการฟอกเงิน เนื่องจากตามมาตรา 14 ของพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 กำหนดให้ความผิดฐานค้ำมนุษย์เป็นความผิดมูลฐานตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการฟอกเงิน พ.ศ. 2542 จะเห็นได้ว่า มีหน่วยงานเกี่ยวข้องหลายหน่วยงาน อำนาจในการดำเนินงานก็มีหน่วยงานเข้ามาเกี่ยวข้องกับหลายหน่วยงานซึ่ง อาจเกิดผลกระทบต่อการดำเนินงานที่มุ่งจะปราบปรามผู้กระทำความผิด ดังนั้นควรกำหนดให้เกิดความชัดเจนสำหรับผู้รับผิดชอบโดยตรงเข้ามารับผิดชอบและดำเนินงานตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ พ.ศ. 2551 หมวด 3 อำนาจหน้าที่ของพนักงานเจ้าหน้าที่ มาตรา 27 เพื่อประโยชน์ต่อการป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ให้มีประสิทธิภาพต่อไป

3. ปัญหาเกี่ยวกับการชดเชยความเสียหายแก่ผู้เสียหาย

เนื่องจากเกี่ยวกับแหล่งของเงินที่รัฐนำชดเชยหรือเยียวยาความเสียหายให้แก่ผู้เสียหาย หรือเหยื่ออาชญากรรมในคดีอาญานั้นเป็นไปตามมาตรา 44 เงินและทรัพย์สินของกองทุนให้ใช้จ่ายเพื่อกิจการดังต่อไปนี้ (1) การช่วยเหลือผู้เสียหายตามมาตรา 33...” ซึ่งกองทุนเพื่อการป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์” เพื่อเป็นทุนใช้จ่ายสำหรับการป้องกันและปราบปรามการค้ำมนุษย์ และเป็นค่าใช้จ่ายในการบริหารกองทุน ประกอบด้วย

- (1) เงินทุนประเดิมที่รัฐบาลจัดสรรให้
- (2) เงินอุดหนุนที่รัฐบาลจัดสรรให้จากงบประมาณรายจ่ายประจำปี
- (3) เงินหรือทรัพย์สินที่มีผู้บริจาคหรืออุทิศให้
- (4) เงินที่ได้รับจากต่างประเทศหรือองค์การระหว่างประเทศ
- (5) ดอกผลและผลประโยชน์ที่เกิดจากกองทุน
- (6) เงินที่ได้จากการขายทรัพย์สินของกองทุนหรือที่ได้จากการจัดหารายได้
- (7) เงินหรือทรัพย์สินที่ตกเป็นของกองทุนหรือที่กองทุนได้รับตามกฎหมายอื่น

กรณีดังกล่าวไม่สอดคล้องกับปณิญาสากล่าวด้วยหลักความยุติธรรมขั้นพื้นฐานของผู้เสียหายหรือเหยื่ออาชญากรรม และการใช้อำนาจโดยมิชอบนั้นได้วางหลักเกี่ยวกับเงินที่นำมาเยียวยาความเสียหายให้แก่ผู้เสียหายนั้นจะต้องมาจากจำเลยหรือผู้ที่ค้ำมนุษย์เป็นหลัก ควรมีการแก้ไขกฎหมายให้มีความสอดคล้องปณิญาสากล่าวด้วยหลักความยุติธรรมขั้นพื้นฐานของผู้เสียหายหรือเหยื่ออาชญากรรมฯ และเพื่อให้ผู้เสียหายได้รับการเยียวยาอย่างชัดเจนมากขึ้น

4. ปัญหาการให้ความช่วยเหลือผู้เสียหายชาวต่างชาติ

ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 ได้กำหนดการช่วยเหลือและคุ้มครองสวัสดิภาพผู้เสียหายจากการค้ามนุษย์ ตามมาตรา 39 โดยให้การดำเนินการแก่ผู้เสียหายซึ่งเป็นบุคคลผู้มีสัญชาติในต่างประเทศ หรือคนต่างด้าวที่ได้รับอนุญาตหรือได้รับการผ่อนผันเป็นการชั่วคราวกลับเข้ามาในราชอาณาจักร ให้ดำเนินการตามความประสงค์ของผู้เสียหาย โดยคำนึงถึงความปลอดภัยและสวัสดิภาพของผู้นั้น และต่อมาเมื่อมีการออกประกาศกระทรวงมหาดไทย เรื่อง การอนุญาตให้คนต่างด้าวบางจำพวกอยู่ในราชอาณาจักรเป็นกรณีพิเศษ สำหรับผู้เสียหายจากการค้ามนุษย์ (ฉบับที่ 2) ลงวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2559 โดยอนุญาตให้ผู้เสียหายอยู่ในราชอาณาจักรได้ไม่เกิน 1 ปี และหากมีความจำเป็นตามข้อเท็จจริงแห่งคดีให้สามารถขอขยายระยะเวลาได้ครั้งละไม่เกินหนึ่งปี ซึ่งอาจเป็นระยะเวลาที่สั้นไปสำหรับการให้พำนักในราชอาณาจักรเพื่อเป็นพยานและนำตัวผู้กระทำความผิดเกี่ยวกับการค้ามนุษย์มาลงโทษ ซึ่งตามกำหนดการช่วยเหลือและคุ้มครองสวัสดิภาพผู้เสียหายจากการค้ามนุษย์ ตามมาตรา 39 ก็ไม่ได้กำหนดไว้ให้ชัดเจน ในขณะที่กฎหมายของประเทศสหรัฐอเมริกาได้กำหนดให้มีการออกวีซ่าให้กับผู้เสียหายที่เป็นชาวต่างชาติเพื่อให้เป็นการกระตุ้นเหยื่อให้พยานหรือยืนยันความผิดของผู้ค้ามนุษย์

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นจากการบังคับใช้พระราชบัญญัติการป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1) ควรกำหนดให้มีพนักงานสอบสวนคดีการค้ำนุษย์ขึ้นโดยเฉพาะ ทั้งนี้เพื่อให้พนักงานสอบสวนคดีการค้ำนุษย์เป็นผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับคดีการค้ำนุษย์ โดยไม่ต้องส่งคดีไปยังพนักงานสอบสวนในพื้นที่เป็นผู้ดำเนินการ ดังนั้นจึงควรแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติการป้องกันและปราบปรามการค้ำนุษย์ พ.ศ. 2551 ดังนี้

เพิ่มเติมคำนิยาม “พนักงานสอบสวนคดีการค้ำนุษย์ หมายถึง ผู้ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้มีอำนาจหน้าที่สืบสวน และสอบสวนคดีการค้ำนุษย์ตามพระราชบัญญัติฉบับนี้

เพิ่มมาตรา 27 วรรคห้า “ในการปฏิบัติหน้าที่เกี่ยวกับคดีการค้ำนุษย์ ให้พนักงานสอบสวนคดีการค้ำนุษย์ มีอำนาจสืบสวนและสอบสวนคดีการค้ำนุษย์ และมีอำนาจดำประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา”

2) เพิ่มเติมพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำนุษย์ พ.ศ. 2551 ดังนี้

เพิ่มมาตรา 27 วรรคท้าย “ถ้าความผิดเกี่ยวกับการป้องกันและปราบปรามการค้ำนุษย์มีความเกี่ยวเนื่องกระทำลงนอกราชอาณาจักร ให้ผู้บังคับการปราบปรามการค้ำนุษย์เป็นพนักงานสอบสวนผู้รับผิดชอบ”

3) เพิ่มเติมพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยเพิ่มอนุมาตรา(8) “คำปรับที่เกี่ยวกับการกระทำความผิดการค้ำนุษย์ซึ่งศาลได้มีคำพิพากษาแล้ว”

4) เพิ่มเติมพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำนุษย์ พ.ศ. 2551 โดยเพิ่มเติมมาตรา 39 วรรคท้าย

“ผู้เสียหายจากการค้ำนุษย์ที่สมัครใจในการเข้าร่วมในกระบวนการพิจารณาคดี หรือมีความจำเป็นตามข้อเท็จจริงแห่งคดีให้สามารถขอขยายระยะเวลาพำนักในประเทศไทยได้จนกว่าการพิจารณาคดีจะแล้วเสร็จ”

นอกจากนี้จากการศึกษาแนวทางของประเทศสหรัฐอเมริกาที่ได้กำหนดหลักเกณฑ์การได้สิทธิพำนักดังกล่าว จึงควรออกประกาศ หลักเกณฑ์ที่จะทำให้ผู้เสียหายได้รับสิทธิพำนักอาศัยอยู่ในประเทศไทยประกอบด้วย

(1) ต้องเป็นผู้เสียหายในรูปแบบที่เลวร้ายที่สุดของการค้ำนุษย์ตามพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ำนุษย์ พ.ศ. 2551

(2) ต้องได้รับความเสียหายทางกายภาพในความผิดฐานค้ำนุษย์

(3) ต้องยินยอมตามคำร้องขอในการช่วยเหลือการสืบสวนและการฟ้องร้องคดีต่อผู้ค้ำนุษย์ซึ่งเหยื่อที่สามารถให้ความยินยอมดังกล่าวต้องมีอายุกว่า 15 ปี

(4) คนต่างด้าวซึ่งได้รับความยากลำบากอย่างมากหากต้องเดินทางออกจากประเทศไทย

จากการแก้ไข เพิ่มเติมพระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ พ.ศ. 2551 ย่อมจะส่งผลให้การป้องกันและปราบปรามการกระทำความผิดค้ามนุษย์เป็นอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กองต่อต้านการค้ามนุษย์ สำนักงานปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, **คู่มือ การปราบปรามการค้ามนุษย์ และคุ้มครองช่วยเหลือผู้เสียหายจากการค้ามนุษย์**, กรุงเทพฯ: กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, 2560.
- ธานีศ เกศพิทักษ์, **คำอธิบายประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา เล่ม 1**, กรุงเทพฯ: จีระการพิมพ์, 2558.
- ศิริพร สโครบานะ, **การค้ามนุษย์ : แนวคิด กลไก และประเด็นท้าทาย**, กรุงเทพฯ : มูลนิธิผู้หญิง, 2548.
- ทรงพล พันธุ์วิชาติกุล, “ความผิดฐานค้ามนุษย์ตามอนุสัญญาสหประชาชาติ เพื่อต่อต้านอาชญากรรมที่จัดตั้งในลักษณะองค์กร ค.ศ.2000 และผลกระทบหากประเทศไทยเข้าเป็นภาคี”. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2560.
- ปิยวรรณ สุขทอง, “เหยื่อในความผิดฐานค้ามนุษย์”, สารนิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549.
- วีระศักดิ์ แสงสารพันธ์, “ผู้เสียหายในคดีอาญา : การศึกษาสิทธิและการคุ้มครองสิทธิของผู้เสียหาย ในกระบวนการยุติธรรมทางอาญาของไทย”. วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.
- สรายุทธ ชะกร, “การค้ามนุษย์ในประเทศไทย Human Trafficking in Thailand”. **วารสารอิเล็กทรอนิกส์ การเรียนรู้ทางไกลเชิงนวัตกรรม (e-JODIL)**, ปีที่ 5 ฉบับที่ 2, กรกฎาคม-ธันวาคม 2558.
- อำนาจ เนตรสุภา, “แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการค้ามนุษย์”, **บทบัณฑิตย**, เล่มที่ 61, หน้า 31-37, (กันยายน 2548).
- สำนักงานอัยการสูงสุด, **สำนักงานคดีค้ามนุษย์. นิยามของการค้ามนุษย์**. สืบค้นจาก <http://www.caht.ago.go.th/index.php/1> (มีนาคม 2562)
- อภिरักษ์ นักรั, **รูปแบบการค้ามนุษย์**. ข้อมูลออนไลน์ จาก https://hmtraffick.blogspot.com/2016/04/blog-post_77.html#more (มีนาคม 2562)
- อภिरักษ์ นักรั, **กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับคดีค้ามนุษย์**. ข้อมูลออนไลน์ จาก https://hmtraffick.blogspot.com/2016/04/blog-post_12.html (มีนาคม 2562)